

education

Department:
Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**NATIONAL
SENIOR CERTIFICATE**

GIREDI YA 12

XITSONGA RIRIMI RO ENGETELA RA VUMBIRHI (SAL)

PAPILA RA 1 (P1)

EXEMPLAR 2008

TIMARAKA: 120

NKARHI: 2 WA TIAWARA

PAPILA LERI RI NA 10 WA TIPHEJI.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri na swiyenge swinharhu:

Xiyenge xa A xi na xivutiso xa 1 xa xikambelantwisiso.
Xiyenge xa B xi na xivutiso xa 2 xa nkatsakanyo/nkomiso wa ndzima.
Xiyenge xa C xi na swivutiso swinharhu, xa 3.1, a 3.2 na xa 3.3 swa ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi.

2. Hlamula swivutiso hinkwaswo.
3. Sungula swivutiso swa xiyenge xin'wana ni xin'wana eka pheji yintshwa u tlhela u nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana ni xin'wana.
4. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana ni xin'wana.
5. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonaka) u ri karhi u landzelela milawu ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Loko Nkulukumba NR Mandela a vuya hi le Etiyopiya hi 1962, u khomiwile. U lumbetiwile hi nandzu wo huma etikweni handle ka mpfumelelo. Nkulukumba Mandela u tibohile ku tenga nandzu hi yexe ematshan'weni yo lava muyimeri. U ngenisile xikombelo xa leswaku ku tengiwa ka nandzu ku tlheriseriwa endzhaku hikuva vanhu lava a va fanele ku n'wi tengisa a va ri Valungu ntsena, hikwalaho a va ta voyamela etlhelo rin'we. Mandela u vurile marito lama: 'Ndzi nyenya xihlawuhlawu ku ya hi muhlovo, swi nga ri na mhaka leswaku xi endliwa hi Wantima kumbe Mulungu.' U tlhele a vula marito lama: 'Eka vutomi bya mina hinkwabyo, ndzi tinyiketerile eka nyimpi leyi yo lwela Maafrika. Ndzi lwile na ntshikelelo wo tisiwa hi Valungu, naswona ndzi lwile na ntshikelelo wo tisiwa hi Vantima. Ndzi tsakela leswaku ku va na rixaka leri tshunxekeke ra xidemokhirasi, laha vaakatiko hinkwavo va hanyisanaka swin'we hi ku rhula. Vanhu hinkwavo va fanele ku khomiwa hi ku ringana. Mhaka leyi, hi yona leyi ndzi tinyiketelaka ku hanyela yona na ku yi fikelela. Loko swo laveka leswaku ndzi fa hikwalaho ka yona, ndzi tiyimiserile ku endla tano.' Marito lama u tlhele a ma vula loko a humesiwa ekhotsweni.

Nkulukumba Mandela u ahluleriwile ku tshama ekhotsweni malembe ya ntlhanu eka nandzu lowu. Endzhaku u tlhele a ahluleriwa ku tshama ekhotsweni vutomi bya yena hinkwabyo. U sungurile ku tirhela nandzu wa yena ejele ra Robben Island. Jele leri a ri ri ra xiyimo xa le henhla swinene loko swi ta eka vusirheleli na ku vona leswaku vabohiwa a va baleki. Jele leri a ri ri eka xihlala lexisongo lexi a xi ri eribuweni ra lwandle, eka mpfhuka wo ringana 7 km ku suka edorobeni ra Cape Town.

Hi n'hweti ya Dzivamisoko hi lembe ra 1984, Nkulukumba Mandela u yisiwile ejele ra Pollsmoor kwale Cape Town. Ku suka kwalaho u yisiwile ejele ra Victor Verster leri nga ekusuhi na Paarl, hi n'hweti ya N'wendzambahala hi lembe ra 1988.

Loko a ha ri ekhotsweni, Nkulukumba Mandela u arile xikombelo xa vampfaleri va yena ejele, xa leswaku a tweriwa vusiwana a tshunxiwa ejele hi ku landza swipimelo. A a ta tshunxiwa ntsena loko a pfumela milawu leyi endleriweke Vantima, leswaku a amukela mhaka ya ku va Transkei yi tifuma, a tshembisiwa leswaku u ta ya tshama kona na yena. Hi malembe ya va '90, Nkulukumba Mandela u tlhele a ala xikombelo xa leswaku u fanele ku tshika mhaka ya mpfilumpfilu, leswaku a ta humesiwa ejele. U vurile marito lama: 'Vabohiwa va nga ka va nga endli ntwanano. I vanhu lava va nga riki ejele lava va nga na mfanelo yo burisana.'

Loko a humesiwa ekhotsweni hi siku ra 11 Nyenyanyani 1990, Nkulukumba Mandela u lo vhela a nghena eka ntirho wa yena lowu a a tinyiketerile wona vutomi bya yena hinkwabyo. A a hisekela ku fikelela xikongomelo lexi yena na vatirhikulobye va xi vekeke eka nkarhi wa kwalomu ka malembe ya makumemune.

Hi lembe ra 1991, Nkulukumba Mandela u hlawuriwile ku va Presidente wa nhlango wa ANC eka nhlengeletano leyi a yi khomeriwile laha Afrika-Dzonga. Hi lembe ra 1994, hi siku ra 27 Dzivamisoko, Nkulukumba Mandela u endlile matimu loko a hlawuriwa ku va Presidente yo sungula ya mfumo wa Xidemokhirasi eAfrika-Dzonga.

SWIVUTISO:

- 1.1 Hi wihi nandzu lowu Nkulukumba Mandela a lumbetiweke ha wona loko a vuyile hi le Etiyopiya hi 1962? (2)
- 1.2 Tshaha marito lama endleke leswaku Nkulukumba Mandela a kombela leswaku ku tengiwa ka nandzu wa yena ku tlheriseriwa endzhaku? (3)
- 1.3 Xana wena a wu ta hlawula yini exikarhi ka ku tshika mpfilumpfilu leswaku u ta tshunxiwa ejele, na ku ya emahlweni na mpfilumpfilu u nga tshunxiwi? Seketela nhlamulo ya wena. (3)
- 1.4 Xana hi ku vona ka wena Nkulukumba Mandela u ku fikelerile ku navela ka yena ka leswaku ku va ni rixaka leri tshunxekeke ra xidemokhirasi ke? Seketela nhlamulo ya wena. (3)
- 1.5 Kuma rito rin'we endzimeni leri vulaka leswi landzelaka:
- 1.5.1 N'hweti ya vumune elembeni. (2)
- 1.5.2 Munhu loyi a yimelaka mumangaleriwa wa nandzu loko ku tengiwa nandzu ekhoto. (2)
- 1.5.3 Mafumelo laha mfumo wu hlawuriwaka hi vanhu va mihlovo hinkwayo, va tlhela va va ni xiave eka mafumelo. (2)
- 1.6 Xana ku suka ejele ra Robben Island, Nkul. Mandela u yisiwile eka jele rihi? (2)
- 1.7 Hi wihi ntirho lowu Nkulukumba Mandela a a tinyiketerile wona vutomi bya yena hinkwabyo? (2)
- 1.8 Xana hikwalaho ka yini mfumo wa khale a wu tsakela ku pfalela van'watipoliki ejele ya Robben Island? (3)
- 1.9 Vula 'Hi swona' kumbe 'A hi swona', kutani u seketela nhlamulo ya wena.
- 1.9.1 Mandela u tengisiwile hi Valungu ni Vantima. (3)
- 1.9.2 Mandela u tsakela leswaku vaakatiko hinkwavo va khomiwa hi ku ringana. (3)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKATSAKANYO/NKOMISO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka xa matimu ya mufi, kutani u tsala nkatsakanyo/nkomiso wa xona hi marito ya wena n'wini ya kwalomu ka 50 – 60. U nga onhi mongo wa xona.

Mufi Misaveni Robert Manganyi a a ri n'wana wo sungula wa Tatana Jim na Manana Nkiyasi Manganyi. U velekiwile hi siku ra 10 Dzivamisoko 1965 etikweni ra ka Mavambe emugangeni wa ka Xitlhelani. Vatswari va yena va vone swi fanerile ku va va n'wi rhumela a ya sungula xikolo exikolweni xa Langutani hi lembe ra 1972. Leswi a a ri murisi wa tihomu, a a fanele ku hamba a risa ntsena loko xikolo xi ta va xi humile. Leswi n'wana wa vanhu a a tlarihile, u kotile ku pasa tigiredi hinkwato hi ku olova, a hetelela hi ku pasa Giredi ya 7 hi lembe ra 1979. Hi lembe ra 1980 u hundzerile exikolweni xa le henhla xa Shingwedzi, kutani a pasa Giredi ya khumembirhi hi lembe ra 1984. Ku suka kwalaho u yile ekholichini ya vuthicara ya Tivumbeni. U dyondzerile vuthicara a kala a tikumela Diploma ya yena hi lembe ra 1987. U pasile hi nyeleleti. Leswi a a dyondzerile tidyondzo ta Metse na Sayense, swi n'wi oloverile ku kuma ntirho. U sungurile ku dyondzisa exikolweni xa Khomaniswitiya hi lembe ra 1988. A swi tekangi nkarhi a nga si tlakusiwa a va nhloko ya xikolo xa Khomaniswitiya endzhaku ko dyondzisa malembe mambirhi. U khomiwile hi vuvabyi eku sunguleni ka lembe ra 1999, laha a yisiweke exibedhlele xa ka Malamulele. Vuvabyi byi n'wi xanisile nkarhi wo leha a kala a lova hi siku ra 30 Mudyaxihi, lembe roleri ra 1999. Nhlawulo wa vumbirhi wa mani na mani wa tiko hinkwaro a nga kalangi a wu vona. Mufi u siya mana wa yena Nkiyasi, vamakwavo vambirhi va xisati, nsati wa yena Xigavazana ni vana vanharhu, ku nga Tirhani, Solani na Robert Junior.

Etlela hi ku rhula Magoda. Rigoda ro phasa homu ri phasa na rhole.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI

XIVUTISO XA 3.1

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka hi vukheta, kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Nhletelo, n'wana mufundhisi Tshikaxidyoho, i nhwana wa kwalomu ka malembe ya makumembirhitsevu, naswona i mudyondzisi exikolweni xa Hadyondzeka. Nhletelo u tikumele jaha ra yena Duvula, n'wana wa Matsemeta. Leri hi rona jaha leri Nhletelo a a tiyimisele ku tekiwa hi rona. Muti wa ka Matsemeta i muti lowu a wu nga tivi nyangwa wa kereke, xa vona ku ri ku sweka byalwa loko ri xile. Mixo wun'wana na wun'wana vanhu a va nghena va nwa byalwa. Ndzhenga wun'wana na wun'wana a ku tshama ku tele hi vaxavi va byalwa emutini lowu. Tatana Matsemeta, yena n'wini wa muti, a a tekile tshengwe. Vavasati lava a va tshama va cincana ku byi sweka. Leswi hi swona leswi a swi endla leswaku byi tshama byi kumeka siku na siku. Vanhu va muganga a va vula leswaku eka muti lowu hi le ka "Thyaka a ri dlayi", kasi vapfumeri vona a vula leswaku hi laha Sathana xi nga jitamela kona.

Vana va muti lowu, ku katsa na yena Duvula, a va nga ri na nkarhi wa ku nghena xikolo; xa vona a a ku ri ku cina muchongolo, ivi vanhu va phokotela mavoko, va hleka va kondza va huma na rihlakahla. Loko majaha ya muti lowu ya kurile, a ya byeriwa leswaku ya fanele ku ya lava mitirho, leswaku ya ta kota ku titekela vasati. Lava va tintombi vona a va laveriwa vanuna leswaku va tekiwa mukhalabye a ha hanya. Leswi rirhandzu ri nga voniki, Nhletelo yena u tikumele rirhandzu eka gayisa ra yena Duvula. Mhaka ya rirhandzu ra lavambirhi a yi karhata ngopfu va ka Tshikaxidyoho no tlhela yi va khomisa tingana etikweni. Vona a va ta tsaka swinene loko Nhletelo a a lo rhandzana na jaha ro nghena kereke, naswona ri tlhela ri va leri nga dyondzeka. Va khale a va nga hembu loko va ku, "va veleka miri a va veleki mbilu". Leswi swi vonaka hikwalaho ka leswi Nhletelo na Duvula a va tihanyela bya vona vutomi, a va nga tsakeli ku hanyisa leswi vatswari va vona va hanyisaka xiswona. Vatswari va Duvula a va tsakela ku va na n'wingi wo kota ku gingirika hi tlhelo ra mitirho ya xintu.

Nhletelo u kondleterile jaha ra yena leswaku ri nghena xikolo xa ABET loko ri chayisa entirhweni nimadyambu. Duvula na yena nhluvuko a a wu tsakela, kutani swi n'wi oloverile ku amukela mhaka leyi. U sungurile ku ya exikolweni xa lavakulu. Tinhlanga ta Valungu a ti n'wi chavisangi, naswona a a hatla ku swi twisisa. U kotile ku pasa Giredi ya khumembirhi. Ku suka kwalaho a nga ha yimayimangi, u yile eyunivhesiti ya Pitori laha a nga fika a pasa Dyondzo ya Nawu. Ndzi vulavula sweswi i muyimeri wa nawu loyi a dumeke swinene etikweni hinkwaro.

Duvula na Nhletelo va vuyile va endla nkhuvo lowu nga hlamarisa tiko hinkwaro. Sweswi va katekisiwile hi vana vanharhu, majaha mambirhi na ntombi yin'we. Ku tiyisela ka vona eka rirhandzu ra vona, swi cincile mavonelo ni mahanyelo ya mindyangu ya ka vona. Namuntlha hi vona va ka Tshikaxidyoho na va ka Matsemeta va ri vamaseve lava rhandzanaka swinene. Mhaka leyi tsakisaka hileswaku sweswi vana va ka Matsemeta va nghena xikolo hinkwavo ka vona, naswona byalwa a bya ha xavisiwi. Vandyangu wa ka Tshikaxidyoho vona va tshikile mhaka yo tekela van'wana ehansi no tiva leswaku munhu wa hundzuka evuton'wini bya yena.

SWIVUTISO:

- 3.1.1 Xiya swivulwa leswi landzelaka, kutani u kombisa ku hambana ka swona ku ya hilaha mahlawuri lama nga eka swona ma tirhisiweke hakona:
- (a) Ndzhenga **wun'wana na wun'wana**, a ku tala hi vanhu vo nwa byalwa. (2)
- (b) Ndzhenga **wun'wana** a ku tala hi vanhu vo nwa byalwa. (2)
- 3.1.2 Nyika nhlamuselo ya xivuriso lexi nge: **'Va veleka miri, a va veleki mbilu'**. (2)
- 3.1.3 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka tlhelo ra mpfumelo.
- Thyaka a ri dlayi. (2)
- 3.1.4 Nyika mavizweni wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka. Tsala ntsena nomboro ya xivutiso ni mavizweni wa rito ra kona:
- Vamaseve va ka Tshikaxidyoho na va ka Matsemeta va rhandzana **swinene**. (2)
- 3.1.5 Exikarhi ka mahlanganisi mambirhi lama nga endzeni ka swiangi, hlawula rihlanganisi **rin'we** leri ri nga tirhaka ematshan'weni ya rihlanganisi leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
- Duvula na yena nhluvuko a a wu tsakela, **kutani** swi n'wi oloverile ku amukela mhaka leyi. (**hambiswiritano/hikwalaho**) (2)
- 3.1.6 Eka xivulwa lexi: 'Vandyangu wa ka Tshikaxidyoho va tshikile mhaka yo tekela van'wana ehansi', rito **'tekela'** ri nyika xivulwa nhlamuselo ya leswaku a va langutela van'wana ehansi kumbe ku va sola. Nyika nhlamuselo ya rito **'tekela'** eka swivulwa leswi landzelaka:
- (a) Va ka Matsemeta a va rhandza ku **tekela** majaha ya vona vasati vo ka va nga dyondzangi xikolo. (2)
- (b) Tinsulavoya ti bile Duvula ti n'wi **tekela** mali ya yena. (2)
- 3.1.7 Kuma rito **rin'we** endzimeni ematshan'wini ya xivulwa xin'wana ni xin'wana xa leswi landzelaka:
- (a) Munhu loyi a vuyaka ekaya a huma entirhweni eJoni kumbe exilungwini. (1)
- (b) Vasati vambirhi kumbe ku tlula lava tekiweke hi wanuna un'we. (1)
- 3.1.8 Siva rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka hi **ntsongahato wa rona**:
- Ku tiyisela ka vona eka rirhandzu ra vona, swi cincile mavonelo ni mahanyelo ya **mindyangu** ya ka vona. (2)

- 3.1.9 Nyika tinhlamuselo ta swivulavulelo leswi tikisiweke eka swivulwa leswi landzelaka:
- (a) Muti wa ka Matsemeta a wu nga **tivi nyangwa wa kereke.** (2)
- (b) Mhaka ya rirhandzu ra Nhletelo na Duvula, va ka Tshikaxidyoho a yi va **khomisa tingana.** (2)
- 3.1.10 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe xi va eka **nkarhi lowu taka:**
- Vandyangu wa ka Tshikaxidyoho vona va tshikile mhaka yo tekela van'wana ehansi. (2)
- 3.1.11 Xiya xivulwa lexi landzelaka kutani u tlhela u xi tsala, kambe u sungula hi marito lama nga endzeni ka swiangi:
- Tshikaxidyoho u ri: 'Hina a hi ta tsaka swinene loko Nhletelo a a lo rhandzana na jaha ro nghena kereke.' **(Tshikaxidyoho u vula leswaku ...)** (2)
- 3.1.12 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka kambe u sungula hi rito leri tikisiweke.
- Nhletelo u kondleterile **Duvula** leswaku a nghena xikolo xa ABET. (2)
- (30)**

XIVUTISO XA 3.2

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka hi vukheta. Tlhela u xi tsala hi vuntshwa u ri karhi u lulamisa swihoxo leswi swi nga kona swa matsalelo ni swa ririmi. Nkhwatihata swihoxo hinkwaswo leswi u swi lulamiseke.

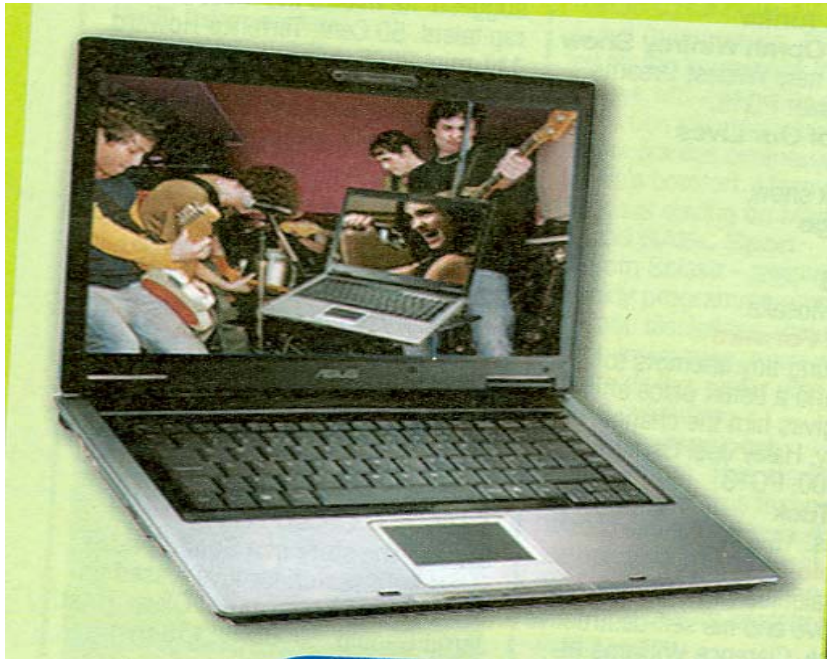
lok munhu a ya kamberiwa ku teka xivandla xa ntirho u fanele ku tsundzuka swo tala. U fanele ku swi tiva leswaku u hlawuriwile exikarhi ka van'wana. Vulavisisi hi ntirho byi fanele ku endliwa. Hi siku ra xikambelo ambalelo ri fanele ri ri ra kahle. Mukanberiwa u fanele ku tsundzuka leswi landzelaka ku titshemba ku yingisela ku tixavisa eka vathori. Swi nga va swa nkoka ku boxa na ntokoto wunwana lowu u nga na wona. Leswi swi nga ha pfuna ku va u humelela. I swa nkoka ku kombela leswaku xivutiso xi vutisiwa kambe loko xi nga twisiseki. Ku tinika karhi no tshunxeka loko u nga si hlamula I swa nkoka.

(20)

XIVUTISO XA 3.3

Xiya xinavetiso lexi landzelaka laha hansi, kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

NCHIPISO LOWUKULU WA TIKHOMPHYUTA LAPTOP YA TOSHIBA

Nxavo wa yona a wu ri: R10 000,00

Sweswi nxavo wa yona i: R6 500,00

Yi tlanga CD na DVD.

Xipexali lexi xi kona ku ringana n'hweti yin'we ntsena. Hatlisa, xinamu xi dlele nkwahle!

SWIVUTISO:

- 3.3.1 Hi vahi vaamukeri va mahungu ya xinavetiso lexi. (1)
- 3.3.2 Hikwalaho ka yini xinavetiso lexi xi pimeriwe n'hweti yin'we ntsena? (2)
- 3.3.3 Kombisa mboyamelatlhelorin'we lowu wu nga kona eka xinavetiso lexi. (2)
- 3.3.4 Xana nxavo wa *laptop* leyi wu hungutiwe hi mali muni? (2)
- 3.3.5 Hikwalaho ka yini ku nyikiwa vuxokoxoko bya leswaku *laptop* leyi yi tlanga CD na DVD? (3)
- (10)**

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 60

XIYENGE XA D: MATSALWA (SECTION D: LITERATURE)

(This SECTION will be provided by the Provincial Education Department).

NTSENGO WA XIYENGE XA D: 20

NTSENGO WA TIMARAKA: 120